

Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus

Bevezetés¹

1945. november 20-án a nürnbergi igazságügyi palotában Ozol alezredes, a szovjet ügyészi csapat tagja kezdett bele a német politikai és katonai vezetők ellen emelt vád ismertetésébe.² Mivel a nürnbergi perben több ország ügyésze képviselte a vádat, a vaskos iratot egymást váltva olvasták fel a szövetséges államok ügyészei. Aznap a szovjet fél ismertette a Szovjetunió területén elkövetett és a per tárgyává tett bűncselekményeket. A felsorolásban magyar vonatkozású esemény is szerepelt, mely szerint a németek „Kamenyec-Podolszkij térségében 31 000 zsidót lőttek agyon és irtottak ki, köztük 13.000 Magyarországról áthozott személyt”.³ A nagyságrend pontos. 1941 nyarán ugyanis körülbelül ennyi, Magyarországról kiutasított zsidót végeztek ki német egységek Kamenyec-Podolszkij, Kolomea, Nadworna, Stanislau városokban, és más, kisebb helységekben. A kivégzettek számát tekintve kiemelkedik a Kamenyec-Podolszkijban elkövetett tömeggyilkosság. A vérengzést végrehajtó német tábornok jelentése szerint egyedül a városban és a város határában három nap alatt 23 600 embert öltek meg, köztük 11 000 magyarországi zsidót.

Az alábbi tanulmány az 1941-es deportálás történetét bemutató munkáink következő darabja, amely a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosság három napjának eseményeit mutatja be.⁴ Az események rekonstruálásához elsősorban az elkövetőkkel szemben lefolytatott német ügyészi vizsgálatok anyagait használtuk fel, amit több mint 60 kötet terjedelemben a ludwigsburgi német szövetségi levéltárban őriznek.⁵ A 10 ezer oldalt is meghaladó nyomozati iratanyag alapos átrostálása és kritikus értékelése lehetővé tette, hogy részleteiben, az elkövetők szemszögéből is bemutassuk a tömeggyilkossághoz vezető utat és lefolyását. Továbbá felhasználtuk a túlélők és a szemtanúk 1944-es orosz, ukrán vagy jiddis nyelvű tanúvallomásait, illetve később rögzített visszaemlékezéseit.⁶

Historiográfia

A magyar nyelvű szakirodalomban a tömeggyilkosság tetteseiről és a vérengzés lefolyásáról legfeljebb egy-két sort lehet olvasni. Randolph Braham kétkötetes összefoglaló monográfiájában SS-egységekről, ukrán segéderőkről és egy magyar utászalakulatról írt, akik „körülfogták a menekültek táborát, majd valamennyiüket gyalogmenetben elindították, köztük a helyi zsidókat is. Kb. 15 km-es menetelés után olyan területre értek, ahol nagy bombatölcsérek szaggatták föl a talajt. Megparancsolták nekik, hogy vetkőzzenek le, majd legéppuskázták őket.”⁷ Mivel Braham 1973-ban angol nyelven megjelent úttörő tanulmányában is hasonlóan fogalmazott,⁸ talány, hogy miként terjedhetett el a magyar szakirodalom egy részében, hogy Kamenyec-Podolszkijban az Einsatzgruppe C egységei gyilkoltak.⁹

Elsőként Karsai László szakított ezzel, és nevezte meg a 320. rendőrzászlóalj tagjait a tömeggyilkosság tetteseként.¹⁰ Szerinte a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) napi összefoglaló jelentéseiből tudhatunk minderről. Ezek a tömörített és szerkesztett jelentések a Szovjetunió területéről beérkezett rendőri és SS-jelentések kivonatát tartalmazták (*Ereignismeldungen UdSSR*).¹¹ Az RSHA 1941. szeptember 11-i – valóban

az Einsatzgruppe C csoporttól származó – jelentésében azonban a tettesekkel kapcsolatban csak annyi állt, hogy a térség legfelső SS- és rendőri vezetőjének (*Höherer SS- und Polizei Führer*) egyik kommandója hajtotta végre a mészárlást.¹² Pár évvel később Frojimovics Kinga már azt írta, hogy a rendőrzászlóalj az Einsatzgruppe C kötelékébe tartozott.¹³ Frojimovics egyik újabb, összefoglaló munkájában azonban már csupán annyit írt, hogy a Magyarországról deportáltak egyik csoportját a „*németek és ukrán segítők lemészárolták*”.¹⁴ A témában megjelent legfrissebb tanulmányt Kovács Tamás jegyzi, aki azonban – forrásmegjelölés nélkül – már azt írta, hogy a kivégzések végrehajtásában egy SS-gyalogdandár, 4 rendőrzászlóalj, egy rendőrezred és a legfelső SS- és rendőri vezető törzsszázada is részt vett.¹⁵

George Eisen és Stark Tamás tanulmányukban a nemzetközi szakirodalomban elfogadott álláspontot¹⁶ tükrözve írták le, hogy a kivégzéseket Jeckeln legfelső SS- és rendőri vezető ún. törzsszázada (*Stabkompanie*) hajtotta végre, míg a gettó körülzárásában és az emberek kivégzőhelyre terelésében a 320. rendőrzászlóalj emberei, valamint helyi ukrán milicisták segítettek.¹⁷ Schweitzer András pedig nemcsak megemlítette, hanem fel is használta a nemzetközi szakirodalomban is idézni szokott vallomásokat.¹⁸

Nyitány

1941. július 28-án a 444. német biztosító hadosztály azt jelentette a Dél Hadseregcsoporthoz (*Heeresgruppe Süd*) mögöttes terület parancsnokságának, hogy „*magyarországi zsidókat hoztak tehergépkocsikkal magyarországi koncentrációs táborokból Buczaczba, Czortkowitzba és Kamenyec-Podolszkijba. Nyugtalanág az ukrán lakosság körében. Ezeknek a zsidóknak feltétlenül vissza kell innen menniük. A hadosztály kéri, hogy adjanak ilyen értelmű utasításokat a magyaroknak.*”¹⁹ Három nappal később a Kamenyec-Podolszkijban állomásozó 183. német tábori parancsnokság pedig arról értesítette a 444. német biztosító hadosztályt, hogy körülbelül 3000, Magyarországról kiutasított zsidó érkezett a városba, akiknek az ellátása nagy nehézségekbe ütközik. Jelentették, hogy bármikor járványok törhetnek ki, és kérték a magyar zsidók azonnali elszállítását.²⁰

A várost a Szovjetunió megtámadása után magyar csapatok foglalták el, de a területet augusztus 1-től a németek vették át, így megszűnt az itteni zsidók viszonylagos biztonsága.²¹ A város inntől a német Dél Hadseregcsoporthoz mögöttes területének számított, melynek parancsnoka Karl von Roques tábornok volt. A kamenyec-podolszkiji városi parancsnokság augusztus 13-án ismét arra kérte a 444. biztosító hadosztály parancsnokságát, hogy hozzanak döntést a városba érkezett zsidókkal kapcsolatban, „*akik különösen élelmezési szempontból jelentenek nemkívánatos megerhelést a város számára.*”²²

Minderről 1941. augusztus 25-én a német szárazföldi hadsereg főparancsnokságán tartott konferenciáról készített jegyzőkönyv így tudósít:²³

„*Kamenyec-Podolszkij közelében a magyarok kb. 11 ezer zsidót tettek át a határon. A tárgyalásokon a mai napig sem sikerült elérni bármilyen intézkedést ezeknek a zsidóknak a visszavételére. Jeckeln SS-Obergruppenführer, legfelső SS- és rendőrtábornok azonban reméli, hogy 1941. szeptember 1-ig teljesen befejezi ezeknek a zsidóknak a likvidálását.*”²⁴

A megbeszélésen jelen nem levő, de az üzenetet küldő Friedrich Jeckeln²⁵ egyike volt annak a négy, Himmler által kinevezett SS-tábornoknak, akiknek az volt a feladata, hogy felderítsék és megsemmisítsék a nemzetiszocializmus ellenségeinek tartott személyeket.²⁶

A megsemmisítés gépezete a megszállt szovjet területeken 1941 nyarán

A Wehrmacht egységeit a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) és a Heinrich Himmler (Reichsführer SS) irányítása alatt álló harc eredményeképp rendőri és SS-egységek is követték a megszállt szovjet területekre. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal az állami Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei, SiPo) és a nemzetiszocialista párt hírszerző szolgálatát, a Biztonsági Szolgálatot (Sicherheitsdienst, SD) foglalta magába, melynek vezetője, Reinhard Heydrich, a lengyelországi hadjáráshoz hasonlóan²⁷ ún. Einsatzgruppe-alakulatokat hozott létre, melyek feladata a mögöttes területeken található „megbízhatatlan” elemek megsemmisítése volt.²⁸ A hadsereg és az RSHA közötti hatásköri megállapodás értelmében ezeket a különleges egységeket a hadsereg látta el üzemanyaggal, gondoskodott a szállásukról és ételmezésükről, valamint rádiókommunikációjukról, de feladataikat kizárólag a Birodalmi Biztonsági Főhivataltól kapták.²⁹ Négy ilyen különleges egységet hoztak létre (Einsatzgruppe A, B, C, D), amik zászlóalj nagyságú alegységekre lettek felosztva, összlétszámuk 3000 fő volt.³⁰ Az előrenyomuló német hadseregcsoportok területén egy-egy ilyen csoport tevékenykedett, az ukrajnai területeket elfoglaló Dél Hadseregcsoport területén az Einsatzgruppe C.³¹ A Sonderkommando-alegység az előrenyomuló katonai alakulatok sarkában (rückwärtiges Heeresgebiet) az első hullám tagjaként gyilkolta a főbb ellenségnek tartott szovjet komisszárokat és a zsidó értelmiség tagjait. Őket követték az Einsatzkommando-alegységek (rückwärtiges Armeeggebiet), az ő feladatuk volt az első hullámból kimaradt területek megtisztítása.³²

Sztálin július 3-án rendelte el az általános partizánháborút, amivel kapcsolatban július 16-án Hitler egy szűk körű megbeszélésen fejtette ki a véleményét: „Ennek a partizánháborúnak megvan az előnye is, mivel lehetőséget biztosít számunkra, hogy elpusztítsunk mindent, ami az utunkba kerül. [...] Ezt a hatalmas területet minél hamarabb fel kell szabadítanunk, és ezt úgy érhetjük el a leggyorsabban, ha mindenkit, aki csak ferdén néz ránk, agyonlövünk.”³³ A katonai egységek és a nyomukban haladó Einsatzgruppe-egységek azonban olyan gyorsan nyomultak előre a szovjet területeken, hogy nem voltak képesek teljesíteni Hitler kívánságát. Ezt a biztonsági vákuumot más egységeknek kellett kitölteniük.³⁴

A területre második hullámban érkező rendőri egységek képezték a német végső megoldás tömegerejét, vagy, ahogy egy német történész hívta, annak gyaloghadát (Fußvolk der Endlösung).³⁵ 1941 nyarán 23 ilyen rendőrzászlóaljat rendeltek ki a megszállt szovjet területek „pacifikálására”, létszámuk több mint 11 000 fő volt.³⁶ Himmler azonban még ezen felül is közvetlen parancsnoksága (Kommandostab Reichsführer-SS) alá rendelt több rendőri és SS-egységet, összesen 25 000 fő nagyságban.³⁷

A fent felsorolt rendőri és SS-egységek koordinálását és irányítását végezték a megszállt területeken a Himmler által kinevezett ún. felső SS- és rendőri vezetők,³⁸ akik az RSHA-tól függetlenül, közvetve is adhattak parancsokat az Einsatzgruppe-egységek parancsnokainak.³⁹ A Dél-hadseregcsoport területén működő felső SS-rendőri vezető Friedrich Jeckeln volt. Törzse körülbelül 50-60 tisztből állt, önálló csapatereje nem volt, így időlegesen különböző rendőri egységeket „kölcsonzött” a tömeggyilkosságok végrehajtására.⁴⁰ Ezek a rövidebb időszakokra alárendelt egységek augusztus végére már közel 20.000 embert lőttek agyon, túlnyomórészt zsidó férfiakat, nőket és gyerekeket.⁴¹

A 320. rendőrzászlóalj

A Szovjetunió területén a „végső megoldás gyaloghadaként” bevetett 23 rendőrzászlóalj közül tizenegyet az SS és a rendőrség által kiválasztott fiatal önkéntesekből töltötték fel. Tagjainak meg kellett felelnie az SS különleges és a nemzetiszocialista politika általános

elvárásainak. Ezek a háromszáz as alakulatszámmal rendelkező rendőrzászlóaljok kiemelkedtek a megszállt területeken elkövetett tömeggyilkosságok elkövetői közül.⁴² Ilyen egység volt a Kamenyec-Podolszkijban szerepet kapó 320. rendőrzászlóalj is.

Az egységet 1941 februárjában állították fel Berlin-Spandauban. A zászlóalj az irányító törzsből, három századból – egyenként három szakasz – és egy gépkocsizó egységből állt. A zászlóaljat 1941. február 19-én a Harmadik Birodalom által megszállt nyugat-csehszlovákiai területeken létrehozott Cseh-Morva Protektorátusba irányították. 1941. április 2. és május 26. között az 1. és a 2. századot Jugoszláviába vezényelték, míg a harmadik század és a törzs Kolinban maradt. A Szovjetunió elleni háború kitörésekor a zászlóaljat Jasło városába indították el, ahonnan biciklivel a Przemysl–Lemberg–Tarnopol útvonalon keresztül jutottak el az ukrainai Proszkurovba augusztus közepén. Az egységet innen vezényelték augusztus 26-án hajnalban Kamenyec-Podolszkijba.⁴³

A 320. rendőrzászlóalj felépítése:
Zászlóaljparancsnok: Kurt Franz Dall
1. század, Alfred Weber, századparancsnok
2. század, Hans Wiemer, századparancsnok
3. század, Heinrich Scharway, századparancsnok

Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus

Kamenyec-Podolszkij óvárosi része a Szmotrics folyó egyik szigetére épült. Az egyre terebélyesedő város kerületeit (Polski Folvarek, Russki Folvarek, Podzamcha, Novy Plan, Zinkovetz, Karvasari) a folyón átívelő hidakon lehetett megközelíteni. Karsavari szolgált a XVIII. század végéig a zsidó lakosság gettójául. A város 1917-ig az Orosz Birodalom, aztán a Szovjetunió fennhatósága alatt állt.⁴⁴ Az 1939-es népszámlálás adatai szerint a városban 13 796 zsidó élt, ami a város lakosságának 38%-át tette ki.⁴⁵

Augusztus 9-én Josef Meiler alezredes, a város katonai parancsnoka egy gettót hozott létre az Óvárosban, ahova 24 órán belül minden zsidónak be kellett költöznie fejeként legfeljebb 20 kg személyes holmival. Az Óvárosból kiköltöztették a nem zsidó lakosokat, a területet körbekerítették, a negyedet pedig fegyveres ukrán rendőrök őrizetére bízták.⁴⁶ A németek további két gettót létesítettek Novy Planban és Polski Folvarekben, itt a zsidó mesterembereket szállásolták el.⁴⁷ Augusztusban pogromok kezdődtek az Óvárosban, több embert felakasztottak, holttestüket napokig lóbálta a szél.⁴⁸

Augusztus 18-án este egy magyar katonai egység érkezett Kamenyec-Podolszkijba, a városba vezető útról ezt örökítette meg a hadinapló:

„A polgári lakosság koldus szegény, piszkos és éhes. Igen sok a zsidó, ezek tömegesen vándorolnak, természetes kísérettel. Mintha az emberiség élő szemetét látná az ember a vesztőhelyre menni. Igen sokan különösen a nők, lerongyolódva, de ékszerekkel és pirosra festett ajakkal magyarul kérnek kenyeret és minden pénzt megadnak érte. Egyesek az arcukról lerívó végső kétségbeeséssel számolják lépteiket, mások fáradtságtól és éhségtől összeesve vonaglanak az úton, mások kisebbedett lábukat kötözik ruhájukról letépett rongydarabokkal. Egészen kis gyermekek sírnak, s a fáradtságtól összeesnek. Ilyen benyomások jellemzik ezt az egész utat az aznapi végcélig.”⁴⁹

Másnap, a városba érkezve a következőket látták:

„A város zsidó negyede tele van internált zsidókkal, közöttük igen sok budapesti. Kimondhatatlan és leírhatatlan piszokban élnek, hiányos öltözetben járnak-kelnek, az utcák bűzösek, egyes házakban temetetlen hullák bűzlenek. A Dnyeszter vize fertőzött, a

parton itt is ott is kivetett emberi hullák. Legénység a táborhelyet el nem hagyhatja, víz ivása megtiltva, polgári lakossággal érintkezés tilos.”50

A város polgármestere aktívan együttműködött a megszálló német egységekkel, akik augusztus elején létrehoztak egy helyi zsidó tanácsot.⁵¹ Augusztus 25-én egy rendelet adta hírül a városban tartózkodó magyar zsidóknak, hogy másnap reggel menetkészen gyülekezzenek a főtéren, mert új helyre fognak kerülni, ismét ki lesznek telepítve. A helyi ukrán rendőrség parancsnoka másnap reggelig hatalmas összeget, 40 000 pengőt követelt a magyaroktól.⁵² A 320. rendőrzászlóalj első százada vett részt az óvárosi gettó körülzárásában, akik a kapott parancsot értelmében a fegyverüket is használhatták a menekülő zsidókkal szemben.⁵³ A 2. század zárta körül a központi teret, ahova a zsidókat elsőként összegyűjtötték.⁵⁴

26-án reggel a magyar zsidók hosszú sorokba rendeződve vonultak keresztül a városon, vállukra vetett zsákokban cipelve megmaradt holmijukat. Rengeteg gyerek volt, ők kézen fogva ballagtak szüleik mellett. Amikor a németek körbevették az Óvárost, néhányan megérezve a közelgő eseményeket, megpróbáltak elszökni, de többüket a németek elkapták, megverték, néhányukat meg is ölték. Két magyar zsidónak később sikerült valahogy kiszöknie a gettóból és később az egyik helyi lakos udvarán elbújnia, ahol ennivalót kértek. Egy-két órát üldögéltek, és elmesélték, hogy „a németek azt mondták nekik, hogy hazaküldik őket, de nem ez történt, hanem a gödörhöz vitték őket és ott géppuskával agyonlőtték.”⁵⁵

A reggeli órákban a magyar zsidók egy részét az Újvárosba, a vasútállomás melletti barakkokba masírozatták.⁵⁶ A Proszkurovból a városba érkező rendőrzászlóalj tagjainak egy részét is a frissen fehérre festett kaszárnyák mellett helyezték el.⁵⁷ A 320. rendőrzászlóalj tagjai váltásban őrizték az épületbe beteretelt zsidókat,⁵⁸ akiknek itt minden értéküket le kellett adniuk, s azzal hitegették őket, hogy már csak a vonatra kell várniuk.⁵⁹ A zászlóalj tagjai a főtérről és a barakkokból a város szélére kísérték a magyar zsidókat, ahol augusztus 26-án és 27-én kivégeztek őket.⁶⁰

Augusztus 28-án került sor a helyi zsidók összegyűjtésére.⁶¹ A város ukrán rendőrfőnökének utasítására ukrán kiegészítő rendőri alakulatok is részt vettek az emberek összegyűjtésében, és később a gyilkosságok helyszínén is jelen voltak. Részben ők vették körbe a zsidókat, hogy ne tudjanak elmenekülni, segítettek az emberek levetkőztetésében, majd végignézték, ahogy a németek a tömegsírba lövik őket.⁶² 28-án hajnalban az egyik zsidó lakos, Moszkal Klara Antonovna hangos kiáltásokra ébredt, majd a város egyik terére kellett mennie, ahol – elmondása szerint – magyar és német katonák őrizték az embereket. Először a Polski Folvarek negyed felé indultak, majd kettéválasztották a csoportot. Az egyik fele továbbment a kivégzőhely felé, míg Antonovnáékat leültették az egyik híd tövébe. A hőszűnnek tűnő várakozás közben a német katonák egy része folyamatosan fényképezte őket. A kitérő után visszamasírozatták a csoportot az Óvárosba. Dél körül érhetek ide, amikor Antonovna megkérdezte az egyik ukrán rendőrtől, hogy mi lesz velük. Erre azt a választ kapta, hogy kilakoltatják őket a városból.⁶³

Ezen a napon több ezer helyi zsidó lakost lakos gyűjtöttek össze a város főterén, majd erős rendőri őrizet mellett a Postai lejtőn keresztül az Óreg híd felé vonultatták őket: a Polski Folvarek negyeden át az öreg torony irányába, ahonnan reggel tíz órától egészen estig automata fegyverek tüzelését lehetett hallani.⁶⁴

A tömeggyilkosságok nemcsak a város külterületén, hanem a vasútállomás mellett található lengyel temetőben is zajlottak. Augusztus végén a németek arra utasították egy helyi sörfőzde 14 dolgozóját, hogy a lengyel temetőben tömegsírba lőtt magyar zsidók holttesteit fedjék be földdel. Az egyik munkás, Nyikolaj Tyupenkó emlékezetében kitörölhetetlenül bevésődött egy 14 éves kamasz képe. A gyengén lélegző fiatal lány egy szintén súlyosan sérült középkorú férfi alatt feküdt. Már csak a férfiban volt annyi erő,

hogy kicsit felemelje a fejét, és megkérje gyilkosait, hogy ne temessék el élve. A németek erre utasították Tyupenkót, hogy kotorja le róluk a vékony rétegben már rájuk hányt földet, majd mindkettőjüket kiemelték és agyonlőtték.⁶⁵

A parancs kiadása

A város szélén elkövetett tömegmészárlás részleteit a 320. rendőrzászlóalj és Jeckeln törzsszázadának tagjai ellen lefolytatott nyomozás irataiból ismerjük. A város katonai parancsnoka, Josef Meiler, úgy emlékezett, hogy augusztus végén magához rendelte Karl von Roques tábornok, és közölte, hogy küszöbön áll a zsidók elszállítása. Elmondása szerint a tábornok kifejezetten megtiltotta, hogy beavatkozzon az akcióba, vagy segítséget nyújtson az SS-nek, sőt a tábornok – a városparancsnok emlékezete szerint – kijelentette, hogy a Wehrmachtnek semmi köze sincs az egész akcióhoz. Meiler szerint az akció már folyamatban volt, amikor hívatta Jeckeln, és felvilágosította, hogy pontosan mi is történik. Egyben felszólította, hogy legyen jelen a kivégzéseknél, ezt azonban a városparancsnok határozottan visszautasította, mire Jeckeln gyávának nevezte.⁶⁶

Jeckeln bizonyos fokig mintha valóban óvatoskodva látott volna hozzá a végrehajtás megszervezésének. A gyilkos akció tömegerejét adó 320. rendőrzászlóalj parancsnokának adjutánsa ugyanis azt vallotta, hogy Jeckeln a zászlóaljparancsnokkal Proszkurovban, a zászlóalj szálláshelyének közelében folytatott első megbeszélésen nem fedte fel tényleges szándékát, csupán annyit közölt, hogy az egységnek zsidók átköltöztetésében kell részt vennie.⁶⁷ Mivel a zászlóalj addig még nem vett részt hasonló tömeggyilkosságban, elképzelhető, hogy Jeckeln nem akarta a védtelen emberek tömeges legyilkolásában még tapasztalatlan egység vezetőjét azonnal teljes mértékben felvilágosítani.

Wiemer századparancsnok vallomása szerint később a biztonsági szolgálat (SD) egyik tisztje közvetítette Jeckeln parancsát Dall zászlóaljparancsnoknak, melyben már kimondottan a zsidók legyilkolásáról volt szó. Ezt azonban sem az altisztek, sem a legénység nem tudhatta meg – hangzott a további utasítás. Wiemer szerint Jeckeln hozzájuk küldött közvetítője homályos megfogalmazásban partizángyanús zsidók agyonlövéséről beszélt, azt azonban nem árulta el, hogy valójában hány ember megsemmisítését tervezik.⁶⁸ Ezt követően Dall és századparancsnokai a parancs közvetítőjével Kamenyec-Podolszkijba mentek terepszemlére.⁶⁹ A terepszemle alkalmával azonban Jeckeln már nem köntörfalazott. Wiemer visszaemlékezése szerint ekkor szóba került, hogy a kivégzendők Magyarországról származó zsidók lesznek. Jeckeln hozzátette, hogy ezek úgymint jövőbeli partizánok, és ezzel a tettükkel most leszámolhatnak a zsidósággal.⁷⁰

Még a gyilkosságok megkezdése előtti estén is folyt a zászlóalj tisztjeinek meggyőzése a küszöbönálló iszonytató feladat elvégzésének elkerülhetetlenségéről. Közös étkezésen vettek részt a már említett SD-tiszten kívül más SD-vezetők, a Wehrmacht parancsnokságának tisztjei és pártegyenruhás személyek, összesen körülbelül húsz fő. Az étkezés meglehetősen kötetlenül zajlott. A vacsora végén a már említett SD-főnök igyekezett megnyerni a zászlóalj tisztjeit a zsidók megsemmisítése ügyének, miközben többször is világosan utalt arra, hogy felsőbb helyről jövő parancsot kell teljesíteniük. A 2. század parancsnoka, Wiemer azt állította, hogy még ekkor is megpróbáltak tiltakozni az ellen, hogy őket, rendőröket ilyen akcióban használják fel. Ezt azonban az SD-főnök erőteljesen visszautasította, és jelezte, hogy a parancs megtagadása egyenlő a Führer akaratának a semmibe vételével. Az SD-vezető nyilván azért is érezhette szükségesnek a meggyőzés és a fenyegetés keverékéből álló buzdítást, mert tudomására juthatott, hogy a zászlóalj parancsnoka már korábban megpróbálta is megpróbálta elérni, hogy az egység kimaradhasson a gyilkosságokból.⁷¹

Mit tudtak a zászlóalj tagjai?

A zászlóalj egyik tagja szerint a harmadik század parancsnoka, Scharway százados még az elindulás előtt, Proszkurovban beszédet tartott az egész század előtt, és közölte, hogy egy „zsidóakcióban” fognak részt venni Kamenyec-Podolszkijban. Állítása szerint a századparancsnok világossá tette, hogy olyan bevetésre számítsanak, ahol embereket fognak agyonlőni. Herbert Hofmann őrmester szerint a beszéd egyfajta politikai fejtágítóként hatott, amiben félreérthetetlenül kifejezésre jutott, hogy a zsidók keltik a nyugtalanságot a világban, munkakerülők, és meg kell őket semmisíteni (*beseitigt werden*). A századparancsnok tehát megpróbálta meggyőzni az embereit az ilyen drasztikus intézkedések szükségességéről, és felülről jövő parancsra hivatkozott. A küszöbönálló akcióval kapcsolatban kiemelte, hogy a századnak főleg elzárási feladatokat kell végrehajtania. Hofmann visszaemlékezése szerint Scharway elmondta azt is, hogy nem adhat külön parancsot egyes rendőröknek a kivégzésekben való részvételre, mert a terepen az SD kezében lesz a végrehajtás.⁷²

Többek szerint egyáltalán nem volt ilyen beszéd,⁷³ volt olyan, aki szerint csak áttelepítésről beszélt a századparancsnok,⁷⁴ egy másik rendőr úgy emlékezett, hogy Dall vagy Scharway mégis tartott egy beszédet, ahol világossá tették, hogy egy zsidókkal szembeni akciót fognak végrehajtani.⁷⁵ Egy másik századba tartozó rendőr szerint századparancsnokuk, Wiemer tartott egy eligazítást Proszkurovban, ahol elmondta, hogy záró szolgálatot kell teljesíteniük a zsidók kivégzésénél, de elvárja, hogy közülük senki se vegyen részt az agyonlövésben, mert az egy „mérhetetlen piszokság” (*bodenlose Sauereie*).⁷⁶

Volt a zászlóaljban Scharwayon kívül legalább még egy tiszt, aki nem csinált titkot abból, hogy mi lesz a zászlóalj feladata Kamenyec-Podolszkijban. A zászlóaljhoz tartozó gépkocsizó egység parancsnoka, Mohrenz főhadnagy még Proszkurovban beszédet tartott a hozzá beosztott gépkocsivezetőknek, ahol közölte, hogy olyan bevetésben fognak részt venni, ahol zsidókat lőnek agyon, de kihangsúlyozta, hogy nekik, rendőröknek nem kell majd lőniük. Mint mondta, kellemetlen a feladat, de a parancs felülről érkezett, végre kell hajtani.⁷⁷

A résztvevőknek már a tömegyilkosságok előtt is lehetett sejtelmük arról, mit várnak majd el tőlük a Szovjetunióban. Az egyik rendőr szerint negyedéves németországi kiképzésük befejezésekor a tanfolyam vezetője egyenként magához hívatta a résztvevőket, és „kifejtette, hogy későbbi bevetéseink alkalmával esetleg azzal kell számolnunk, hogy embereket kell megölnünk. Olyan értelmű kérdést intézett hozzám, hogy készen állok-e arra, hogy parancs szerint megöljek embereket, akik közel állnak hozzám. Nem azt nyilvánította ki, hogy olyan célból fognak bennünket bevetni, hogy a zsidókat megöljük. Egész mondanivalójából azonban azt lehetett kivenni, hogy kemény bevetésekre fognak felhasználni bennünket, melyben az emberéletnek nem lesz becsülete.”⁷⁸

Dall a vonatkozó parancs közlése után állítólag azonnal lépéseket tett, hogy egységét mentesítse a zsidók legyilkolásában való részvétel alól. Ezt azonban nem sikerült kieszközölnie. Már megkezdődött a mézárás, amikor Dall ismét jelezte Jeckelnek, hogy a legszívesebben megszabadulna a reá rótt feladattól. A 2. század rajvezetője, Karl Wolf, aki utasításért ment valamilyen ügyben a kivégzéseket vezető Dallhoz, úgy emlékezett, hogy a zászlóalj parancsnokának ellenvetéseire Jeckeln a következőket felelte: „Önöknek, uraim, semmilyen felelősséget sem kell viselniük e miatt a zsidóakció miatt, erre a parancs magasabb helyről érkezett. Ha nem akarnak közreműködni, akkor oda kerülnek, ahová valók, adott esetben a gödörbe is.” Gödrön a zsidók tömegsíriját értette.⁷⁹

Wichard hadnagy felidézett egy beszélgetést a kivégzések utolsó napjáról, amikor Dall közölte, hogy az agyonlövéses ügyében beszélt Jeckelnel, akinek megmondta, hogy

nem ért egyet ezzel a megbízással. Kérte Jeckelnt, hogy a jövőben mentse fel a 320. zászlóaljzat ilyesfajta feladatok alól. Erre állítólag Jeckeln azt válaszolta: ha nem hajtja végre parancsait, akkor a következő alkalommal maga Dall kerül sorra, vagy pedig likvidáltatja az egész zászlóaljzat.⁸⁰

Első nap, augusztus 26.

A mézszárlás lefolyását nem mindig lehet időrendileg egyértelműen elkülöníthető részekre tagolva, pontosan ábrázolni. A rekonstrukciót egyrészt nehezíti, hogy a vallomásokat 15–20 évvel az események után rögzítették, másrészt pedig nem állt a büntetőeljárás alatt álló gyanúsítottak érdekében, hogy túl pontosan visszaemlékezzenek a történetekre és benne a saját cselekedeteikre. Továbbá a zászlóalj még kihallgatható tagjai a konvoj és a kivégzőhely más és más pontjain álltak, akár különböző napszakokban és feladatokkal, így élményeik is eltérőek lehettek. Mindezek ellenére meglehetősen részletesen fel lehet vázolni az eseményeket.

A kivégzés az első napon 10 órától körülbelül délután 4-ig tartott – állította az egyik rendőr, aki maga is részt vett a gyilkosságokban. A nehézgéppuskás század rajvezetője az első kivégzési napon hajnali fél ötkor már a repülőtéren, a hamarosan bekövetkező mézszárlás színhelyén biztosította a terepet. Amint kivilágosodott, megpillantotta a város felől igen lassan közeledő emberek hosszú menetoszlopát.⁸¹ A lassúságot az magyarázta, hogy a több ezres tömegben mindenféle korú férfiak és nők, egészen pici, karon ülő gyermekek és gyaloglásra szinte képtelen aggastyánok is voltak, akiket karban, vagy háton kellett vinni. Fékezőleg hathatott az is, hogy mindenkinél ott volt a batyuja, kofferja, sőt, néha ágyneműkkel és takarókkal megrakva botorkáltak az emberek. A leendő áldozatok ugyanis úgy tudták, hogy másik helyre költöztetik át őket. A megsemmisítésre szánt zsidók egy részét a város északi peremén lévő nagy házból vonultatták a várostól északra fekvő repülőtérré, a kivégzés színhelyének közelébe. Kb. 2–4 kilométeres útról számoltak be azok a vallomástévő rendőrök, akik a menetoszloptól jobbra-balra, 15–20 méteres távolságból kísérték az embereket. A kivégzőhely térségében a rendkívül hosszúra nyúlt menetoszlop megállásra kényszerült, ami folytán a hátrébb levő csoportok is kényszerű várakozás után mozogtak előre.⁸² Az oszlop utolsó harmadánál haladó német rendőr úgy emlékezett, hogy a menetoszlop akkor torpant meg először, amikor az emberek kiérve a városból, egy távolabbi erdős területet pillantottak meg. Szerinte egészen eddig nyugodtan viselkedtek az emberek. Úgy látta, hogy hozzá hasonlóan az áldozatok is abban a hiszemben voltak, hogy valahol majd teherautóra szállnak, és elindulnak új kényszerlakhelyük felé. Ahogy közeledtek a rendőr is sejteni kezdte, hogy itt másról lesz szó. Ez az érzés akkor vert benne fészket, miután elszórt lövéseket hallott az erdős rész irányából. Felismerte, hogy lövéseket hall, mely az elkövetkező 3-4 órában folyamatosan szólt.⁸³ A 3. század egyik tagja heves, egyeslövésekből álló tüzelés hangját hallotta 3-4 kilométer megtétele után, mire a zsidók nyugtalanná váltak, sírtak, panaszkodtak, kiáltoztak, de nem tettek kísérletet a menekülésre.⁸⁴

Menekülések, kitörési kísérletek

Valószínűleg az első napon eshetett meg, hogy a halálra szántak egy nagyobb csoportja – feltehetően csak időlegesen – visszatérhetett a halál torkából. Erről a Kamenyec-Podolszkijban hírvivői feladatokat ellátó rendőr számolt be. A kivégzéseket irányító zászlóaljparancsnok közelében tartózkodott, aki az oldalkocsi-motoros futárt délután 3 óra tájban azzal a paranccsal küldte a város szélén várakozó zsidókhoz, hogy menjenek vissza a számukra kijelölt épületekbe. Dall ugyanis észrevette, hogy ezen a napon nem tudják befejezni az összes kimasírozott zsidó megsemmisítését. Amikor az út mentén várakozó 500-1000 ember megtudta, hogy visszafordulhatnak, a futár szerint annyira

meghatódtak az örömtől, hogy megpróbálták neki kezet csókolni.⁸⁵ A hálálkodók tehát nagyon is tudatában lehettek annak, mitől menekültek meg. Legalábbis másnapig.

Szintén az első napon történhetett a menetoszlopban várakozó három fiatal zsidó hihetetlennek tűnő megmenekülése. A zászlóaljhoz nem régen érkezett orvosnak parancsnoki utasításra a kivégzőhelyen kellett tartózkodnia, de a látvány annyira megviselte, hogy többször is elhagyta kijelölt helyét. A zászlóaljparancsnok azonban mindig visszaparancsolta. Az egyik ilyen alkalommal az orvosnak a felsorakozott zsidók mellett elhaladva feltűnt néhány nagyon szép, fiatal szőke fiú és lány. Megszólította őket, és valami olyasmit mondott nekik, hogy ők nyilván nem zsidók, hanem ukránok. A három fiatal erre szó nélkül elfutott a menetoszlopból. Az orvos beszámolójából nem derül ki, hogy ezt a kísérő rendőrök észrevették-e, és ha igen, miért hagyták, hogy a fiatalok elmeneküljenek. Az orvos – saját elmondása szerint – azonnal visszament a kivégzéseket felügyelő zászlóaljparancsnokhoz, és kérte, hogy intézkedjen, mert a menetoszlopban sok nem-zsidó van. Dall azonnal a városba menesztette az egyik tisztjét és engedélyt kért, hogy elkülöníthessék vagy visszaküldhessék a nem-zsidókat és az iparos zsidókat. A tiszt nagyon gyorsan visszaérkezett a valószínűleg Jeckelntől származó engedéllyel. Tolmács segítségével megejtették a válogatást, mely az orvos elbeszélése szerint egész nap tartott. Bár pontos számot már nem tudott megadni, 100-200 főre becsülte a kiválogatottak számát.⁸⁶ Ehhez a történethez kísértetiesen hasonló mesélt el 1997-ben rögzített visszaemlékezésében az események idején 13 éves Tennenblatt Bina Jankelevna. Az időpont itt augusztus 28-a, amikor *„egy ember kiválogatott kb. száz, vagy talán több embert, orvost és egyéb specialistát, akiket még nem akartak megölni. De egyiküket sem engedték el, ott kellett oldalt ülniük.”*⁸⁷ Az egyik rendőr úgy emlékezett, hogy a bécsi származású törzsorvos 26-án úgy 11 óra felé hívatta magához. A törzsorvos megkérdezte, hogy zsidók, ukránok vagy oroszok-e a rendőr által őrzött emberek. A tolmács a kiejtésük alapján kétséget kizáróan megállapította, hogy a civilek oroszok, mire elengedték őket. Az orvos ekkor ismét engedélyt kért, hogy utánanézzon, hogy kerültek-e oroszok a zsidók közé. Odament a belső záró lánchoz, és odakiáltott az embereknek, hogy jelentkezzenek azok, akik nem zsidók. Körülbelül 100 ember fel is tartotta a kezét. Őket kiemelték és távolabb őrizték. Az orvos megpróbált egyenként beszédbe elegyedni velük, és sokukról valóban kiderült, hogy nem zsidók. A tolmács késő délutánig végezte az orvossal közösen ezt a munkát, amikor is magához hívatta egy magas rangú SS-tiszt, és ráivallt, hogy biztos zsidók is voltak a kiválogatottak között. Mindezek ellenére a kiválogatott orosz lakosokat még aznap elengedték.⁸⁸

A tömeggyilkosság szervezőinek dezinformációs politikája az első napon eredményes volt. Legalábbis erről a napról nem rendelkezünk beszámolóval menekülési kísérletről. Egészen más a helyzet a második naptól kezdve. Ekkora már az áldozatok és a gyilkosok is egyaránt tisztában voltak azzal, hogy mi következik. A 3. zászlóalj egyik tagja jól emlékezett egy nagyobb menekülési kísérletre. Amikor – a városban eltöltött éjszaka után – társaival kiért a tetthelyre, ott emlékezete szerint éppen nagy felfordulás volt. Valakik azonnal rájuk ordítottak, hogy *„vonuljatok állásba, és nyissatok tüzet”*, és azt, hogy *„miért nem lőttök”*. Emberek futottak szerte-széjjel, megpróbáltak elszökni a kivégzés elől. A menekülők nagy részét vagy meglőtték, vagy agyonlőtték a 3. zászlóalj tagjai.⁸⁹

A legnagyobb szökési kísérlet közvetlenül a városból való felkerekedés után zajlott le. Egy gépkocsivezető vallomásából úgy tűnik, hogy az eset a kivégzések második napján történhetett. Aznap 500 méterre távolodhatott el a menetoszlop a barakkoktól, amikor körülbelül 100 fiatalabb ember kitört és futásnak eredt. Néhányuknak sikerült is egérutat nyernie.⁹⁰ Egy másik rendőr vallomása alapján szintén a második napon történt egy jelentősebb kitörési kísérlet, ami azonban a zászlóalj puska- és géppuskatüzében összeomlott. Hatására azonban félbeszakították a kivégzéseket.⁹¹

A mészárlás előszobájában

A kivégzéseket Kamenyec-Podolszkij északi területén, egy repülőtér közelében hajtották végre, ahol a júliusi harcok során több lőszerraktár is a levegőbe repült, helyükön pedig hatalmas kráterek keletkeztek.⁹² Sokan sokféleképp emlékeztek a hatalmas gödrökre. A 3. század egyik tagja például egyetlen hatalmas, 15 méter átmérőjű bombatölcsérre emlékezett. Szerinte olyan mély volt, hogy egy egész ház elfért volna benne. Emlékezete szerint az egyik része úgy lett kialakítva, hogy a gyülekezőhely felől érkező áldozatok be- és lemehettek a kráter aljába.⁹³ Azonban nem csak ennél az egy, hanem egyszerre több gödörnél is folytak az agyonlövések.⁹⁴ A terep erősen hullámzott, dimbes-dombos, sok cserjével és bozótossal szabdalt volt, ezért nehezen lehetett az egyik gödörből észrevenni a többit.⁹⁵ Az egyik nagyobb kráter egy magaslat takarásában helyezkedett el, ahonnan a mészárlás vezénylői, önkéntes vagy kényszerű megfigyelői mindent jól láthattak.⁹⁶

A halára szántak többezres tömege több alkalommal is várakozni kényszerült és csak hosszú órák elteltével érte el a gödrök szélét. Az oda vezető utolsó, körülbelül 100–200 métert rendőrök sorfala között tették meg. Ekkor már nem volt náluk csomag, a külső vagy a belső záró láncnál mindent le kellett adniuk. Feltehetően az áldozatok értéktárgyai voltak azokban a kosarakban, amit zászlóalj 1. századának tagja látott, miközben figyelte a vesztőhely körüli eseményeket. Lehet, hogy közelebb volt, mert még azt is látta, hogy egy – kis felderítőgéppel érkező – magas rangú SD-tiszt odament az egyik kosárhoz, kivett belőle valami tárgyat, és egyenruhája kabátjának oldalzsebébe süllyesztette.⁹⁷

Eltérnek a vallomások abban a tekintetben, hogy csak a csomagjaiktól és értéktárgyaiktól fosztották-e meg a halálba küldötteket, vagy ruházatuktól is. A 2. század kivégzőhelyen tartózkodó parancsnok szerint az áldozatok „felsőruházat nélkül” voltak.⁹⁸ A 2. század egyik tagjának emlékezete szerint a kráter szélére felállított áldozatok ruhában, de cipő nélkül álltak, s arra is emlékezett, hogy később látott cipőhalmokat, melyeket úgymond az ukrán lakosság számára tettek félre.⁹⁹ Wiemer századparancsnok gépkocsivezetője úgy emlékezett, hogy a zsidóknak az utolsó nagy gyülekeztető helyen le kellett vetközniük, így teljesen meztelenül vonultak a gödör aljára.¹⁰⁰ A 3. század egyik, a kivégzőhelyre vezető sorsfalban álló tagja nagy halom levetett ruhát látott.¹⁰¹ A kivégzés színhelyétől mintegy 100 méterre a sorsfalban álló, később a gyilkosságokban tevőlegesen is részt vevő rendőr azt figyelte meg, hogy a kivégzésre váró zsidóknak a felsőruházatukat le kellett venniük, ám arra már nem emlékezett, hogy az alsóneműjüktől is meg kellett-e szabadulniuk.¹⁰²

Ebben az embertelen és lehetetlen helyzetben az áldozatok egy része megpróbálta megőrizni emberi méltóságát. A 3. század egyik tagja szerint a zsidók egy része a gödörbe való belépés előtt imádkozott, néhányan egy „fekete dobozcskát” tartottak a fejük elé.¹⁰³ Az egyik századparancsnok is megemlíttette, hogy az emberek egy része hangosan énekelni vagy imádkozni kezdett.¹⁰⁴ Augusztus 28-án a 17 éves Moszkal Klara Antonovna néhány fiatalal együtt a gödör széléhez került. Itt megparancsolták nekik, hogy vetközzenek le és adják át minden értéküket. Aki nem adott valamit, azt keményen megverték. A sor, amiben állt, egyre közeledett a gödör felé. A mellette állók kiabálni kezdtek, elborzadva várták a vég bekövetkeztét. A meztelenre vetkőztetett fiatal lányokat és fiúkat folyamatosan gúnyolták a németek, azt kiáltották, hogy komszomolisták, és puskatussal ütötték őket. A lány, látva az elképesztő brutalitást, maga ment oda a gödörhöz, hogy minél gyorsabban vége legyen a megaláztatásának. Erre az egyik őr odalépett hozzá, és vállon verte puskatussal. Végző elkeseredésében a lány ököllel nekiesett az őrnöknek, mire odajött egy tolmács, és megkérdezte, hogy mi történik. A lány felismerve a kínálkozó lehetőséget, azt válaszolta, hogy az apja orosz, a házukat lebombázták, és csak véletlenül keveredett a zsidók közé, amikor kenyérért állt sorban. Egy odaérkező német tiszt a lányt és édesanyját a közelben várakozó teherautóhoz küldte, azzal hogy elmehetnek, mert valóban oroszok.¹⁰⁵

A fiatal nők elkeseredésükben minden utolsó szalmaszálba megpróbálták belekapaszkodni. Az egyik rendőr élesen emlékezett arra, hogy egy csinos, fiatal zsidó

lány felajánlotta a szüzességét, ha közbenjár az élete megmentéséért. A németül megszólaló lány annyira megdöbbenett a fiatal rendőrt, hogy szégyenében egyszerűen szó nélkül arrébb állt.¹⁰⁶

A kivégzések

A vallomások teljesen egyöntetűek abban a tekintetben, hogy a gyilkosok egyenként végeztek áldozataikkal. Senki sem hallott sorozatlövéseket vagy sortüzeket. Egyes emlékképek szerint ugyan géppisztollyal is tüzeltek, de ezek is egyeslövésre voltak állítva. Orosz dobtáras fegyverekről volt szó, amit azért használtak, mert több lőszer fért bele, mint a német fegyverekbe. Az egyik gödörnél például két ember csak azzal volt elfoglalva, hogy szakadatlanul betárazza ezeket a géppisztolyokat. A gödrök egy részében víz állt, amit a megölt emberek vére pirosra festett.¹⁰⁷ A gödörhöz vezető úton álló sorfal egyik rendőr tagja, aki előrement a kivégzőhelyig, ezt vallotta:

„Rövid ideig közvetlenül az egyik nagy bombatölcsérnél álltam. Láttam, amint a zsidók egyesével a tölcserbe futottak. Ott a hasukra feküdtek. A tölcserben már nagyon sok hulla volt. A zsidók a tetemekre feküdtek. A rájuk géppisztollyal lövők a tölcser szélén, és nem magában a tölcserben álltak, és kb. nyolc méter távolságból tüzeltek. A tölcser nagyon nagy volt, és igen mély.”¹⁰⁸

A 3. század egyik, a bombatölcsérig előremerészkedő tagja pedig a következőképp emlékezett:

„Jómagam a kivégzőhely és a zsidók gyülekeztetési pontja között a félúton álltam a sorfalban. [...] Megfigyeltem, hogy a zsidók a gödörben a hasukra feküdtek, és aztán az SD tagjai tarkólövessel megölték őket. A zsidóknak a bombatölcsér homlokoldalára kellett egymás mellé feküdniük, és az SD-tagok egyik zsidótól a másik felé haladva tarkón lőtték a zsidókat.”¹⁰⁹

Az egyik gépkocsivezető akkor ment a tetthely közelébe, amikor emlékezete szerint már csak körülbelül 300 embert látott a gyülekeztető helyen. Szerinte a lövészek az áldozatokon álltak, ugyanis csak ebből a helyzetből tudták közvetlen közlőről megölni az újonnan érkezőket.¹¹⁰ Az egyik, futárszolgálatot teljesítő rendőr úgy emlékezett, hogy amikor a tölcser szélén állt, annak alját már hullák borították. Amikor az áldozatok beeláthattak a tölcserszerű gödörbe, kiáltozni és sírni kezdtek. Mások nyugodtan álltak, teljesen fel voltak készülve a végsőkre. A belső záró láncnak kellett gondoskodnia arról, hogy az emberek késlekedés nélkül elérjenek a gödrökhöz. A folyamatos haladást az anyjukba, idősebb testvérükbe kapaszkodó gyerekek hátráltatták. A rendőrök ilyenkor elragadták őket, és belökték a gödörbe. Többször előfordult, hogy az anyák gyermekeiket kézen fogva mentek be a kráterbe, de volt olyan is, hogy a nagyobb gyermekek már maguktól mentek kivégzőik elé.¹¹¹

Johann Höke, a zászlóalj 3. századának tagja részletesen bevallotta, hogy nem csupán biztosítási feladatot látott el, hanem saját kezűleg is részt vett az elé terelt emberek kivégzésében.¹¹² Egyik szakaszvezető felettese 100 méterre az egyik gödör közelébe osztotta be őt állni. Egyszer kíváncsiságból a gödör közvetlen közelébe lépett, hogy megnézzé, mi folyik ott, de Scharway, a századparancsnoka visszaküldte. Késő délután már Scharway jött oda hozzá, és arra utasította, hogy álljon be a kivégző csoportba. Höke tiltakozott, mire Scharway határozott hangon megismételte utasítását, és figyelmeztette, hogy mi jár a parancsmegtagadásért. Höke a gödör pereméhez lépett, kezében egy pisztollyal. Egy 3-4 éves forma gyereket lökte hozzá, hogy végezzen vele. A gyerek rémesen ordított, és vissza akart menni az anyjához. Közben egyre csak érkeztek az emberek, akiket sorra lőttek le a Höke mellett álló fegyveresek. Képtelen volt lővésre emelni pisztolyát, mire századparancsnoka megengedte, hogy kissé arrébb menjen. Ellépett a gödörtől, és megivott egy pohár pálinkát. Miután erőt gyűjtött,

visszatért a gödörtől 100 méterre lévő eredeti őrhelyére, de nem sokáig állhatott itt, mert ismét fel kellett váltani az egyik lövést. Férfiak és nők léptek a gödör széléhez vegyesen. Höke szerint nagyon tartották magukat, nem voltak összetörve. Megálltak, arccal a gödör felé fordultak, mire Höke a tarkójuk felé irányította a pisztolyát, és meghúzta a ravaszt. A kivégzettek a peremről bezuhantak a gödörbe. Csak pár percig bírta, de így is 8–10 embert lőhetett bele a hulláktól egyre megtelő kráterbe. A rendőr újra elfoglalta régi posztját, s bár parancsnoka tett rá néhány lekezelő megjegyzést, többet már nem kellett gyilkolnia.¹¹³

Könnyen Höke mellett találhatta volna magát egy gépkocsivezető. Ő az egész mézszárlás alatt – saját bevallása szerint – a teherautójánál tartózkodott, de aztán késő délután kíváncsiságból felment a kráter kimagasodására, hogy jobban lássa a történéseket. Jól emlékezett rá, hogy Jeckeln nagyon sokáig figyelte a kivégzéseket. Ő csak az után merészkedett fel a halomra, hogy a tábornok eltávozott. Az járta, hogy el kell kerülni Jeckelnt, mert ő azonnal fegyvert nyom az ember kezébe.¹¹⁴

A Jeckeln egyik sofőrje, Hermann Krüger viszont nem vonhatta ki magát a gyilkolás alól. Ő már július elején látott kivégzéseket, s az ott történetekre különösen élesen emlékezett. A kivégzőosztagnak háttal álló egyik férfi ugyanis a lövések előtt hangosan felkiáltott, hogy hagyják életben, mert ő Berlinben született.¹¹⁵ Amikor augusztus végén kocsival Kamenyec-Podolszkijhoz közeledtek, Jeckeln felszólította a kocsiban ülőket, hogy „helyezzék magukat készenlétbe”. Ekkor már jól tudták, hogy ez azt jelenti, kivégzésre mennek. Amikor megérkeztek, több kivégzőosztágot alakítottak, melyek egyenként négy személyből álltak. Krüger is beosztották az egyikbe. Jeckeln megparancsolta nekik, hogy menjenek be az egyik gödörbe, ahova később szakadatlanul érkeztek férfiak, nők és gyerekek. Krüger szerint minden olajozottan haladt, nem volt fennakadás. Ő azonban gyakran kiment a gödörből, mert idegileg nem bírta sokáig. Megpróbált kibújni a gyilkolás alól, de újra meg újra visszaparancsolták. Saját számítása szerint egy-két óra leforgása alatt 50–100 embert lőhetett agyon. Krüger szerint az áldozatok nem védekeztek, csak nyöszörögtek, ami így sokkal rosszabb volt számára. Felidézte, hogy az egyik áldozat nem halt meg, csak eszméletét veszítette az egyik lövés után. Magához térve kiáltozott, hogy lőjék agyon, ekkor megkapta a kegyelemlövést. Estére Krüger társaival együtt teljesen kikészült idegileg, semmit sem ettek. A második nap ismét 10 órakor kezdődtek a kivégzések, s megint ott állt a többiekkel együtt a gödörben. Időközben a tetemeket földdel és mésszel szórták be. Délután felé már nem bírta tovább. Az utolsó cseppet a pohárban az a két fiatal esete jelentette, akiket Jeckeln elengedett. A 20 éves forma lány és a nagyjából 12 éves fiú azt állították, hogy ők nem zsidók. A fiú túláradó boldogságában a levegőbe ugrott, mert visszakapta az életét. Krüger ekkor visszament a járművéhez, és többet már nem vett részt az akcióban.¹¹⁶

A két fiatalon kívül volt egy asszony is, akiről a veszthelyen derült ki, hogy nem zsidó, s csak a zsidó férje miatt került a menetoszlopba. A férje nem, csak a közös gyerekeik voltak vele, akiket kíméletlenül lelőttek az asszony elbocsátása után.¹¹⁷ A 3. század másik tagja is emlékezett egy hasonló esetre, amikor egy asszony a gödörhöz érve egy tiszthez fordult, hogy ő nem zsidó, csak a férje az. Kérte, hogy engedjék el mindkettőjüket. A tiszt erre azt válaszolta, hogy a nő elmehet, de ha marad, férjével együtt őt is agyonlövik. A vallomásból nem derül ki, hogy az asszony hogyan döntött.¹¹⁸

„Nézzétek meg magatoknak ezt az embert!” – a gyilkosság politikai-ideológiai igazolása a tetthelyen

Az egyik nap Jeckeln megparancsolta a tisztnek, hogy álljanak a gödör szélére, és személyes jelenlétükkel is igazolják a mézszárlás szükségességét.¹¹⁹ Egy ilyen vagy hasonló esetben történt meg, hogy az SS-tábornok az aznapi tömegmézszárlás utolsó néhány áldozatát színpadiasan megrendezett körülmények között ölette meg. Az 1. századba tartozó rendőr szerint Jeckeln hat zsidót két bombatölcsér közé állíttatott, majd

rövid beszédet tartott, miközben folyamatosan egy szürke öltönyt viselő, különösen ápoltságát keltő férfira mutatott, majd végezetül különösen drámai módon így szólt: „Nézzétek meg magatoknak ezt a férfit. Ilyen a tipikus zsidó, akit ki kell irtani azért, hogy mi, németek, élhessünk” („Seht Euch diesen Mann an. Das ist ein typischer Jude, den man ausrotten muss, damit wir Deutsche leben können”).¹²⁰ Egy másik vallomásból az is kiviláglik, hogy Jeckeln a nemzetiszocialista világnézet politikai igazolását kívánta előadni. Az egyik gépkocsivezető hallomásból úgy értesült, hogy Jeckeln felsorakoztatott a bombatólcsérekénél tíz prominens zsidót, majd rájuk mutatva kijelentette, hogy ők a zsidóság tipikus képviselői. Az egyik zsidót „Béla Kuhn”-nak nevezte, emlékeztetve a jelenlevőket, hogy Kun Béla Magyarországon az első világháború után felkelést szervezett.¹²¹ Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság vezetőjének említése meglepő történelmi tájékozottságról árulkodik. Jeckeln nemcsak egyszerűen megalázni kívánta az utolsóként legyilkolt zsidókat, nemcsak rasszista szólammal akarta igazolni a vérengzést, hanem a nemzetiszocialista alapmeggyőződést kívánta bizonyítani és a gödör szélén álló alárendeltjeiben megerősíteni. Azt a Hitlerben az 1919-es müncheni Tanácsköztársaság során alapmeggyőződéssé vált nézetet, mely szerint a zsidóság egyenlő a bolsevizmussal.¹²²

A gyilkosság nyomainak eltüntetése

Az egész napos gyilkolás után a tisztok, mint legtöbbször este, együtt vacsoráztak. A zászlóalj gazdasági ellátásáért felelős tisztje, Eduard Best beszámolt arról, hogy a kivégzések harmadik napjának estjén külön vacsorát rendeztek a tisztoknak. Elmondása szerint a rendezvény középpontjában Jeckeln kivégző különítményének SD-legénységi fokozatú tagjai álltak. Általános vélemény szerint ők voltak azok, akik az agyonlövéseket végrehajtották. Best alig tudott valamit lenyelni az ételből. Még mindig a délutáni kivégzések látványának hatása alatt állt, másrészt undorítóan édeskés illat csapta meg az orrát. A mellette ülő emberből áradó szag a hullákból gőzölgő illatra emlékeztette.¹²³ De nem csak ő, a rendőrök egy része sem tudott napokig húsrá nézni, olyan borzasztó hatással volt rájuk a kivégzések látványa.¹²⁴

Már a tömeggyilkosságok után, augusztus 30-án a város ukrán polgármestere arra utasította a rendőrséget, hogy falragaszok útján tegyenek közzé egy felhívást, miszerint minden bujkáló zsidó jelenjen meg további regisztráció céljából augusztus 31-én reggel 6 óráig a központi téren.¹²⁵ Nem tudjuk, hogy jelentkezett-e bárki is, de a rendőrzászlóalj emberei egy-két nappal a kivégzések befejezése után őrzőparancsok Kamenyec-Podolszkij környékén, hogy felkutassák a túlélőket, illetve fellépjenek az ukrán fosztogatókkal szemben.¹²⁶ A 2. század egyik tagja úgy emlékezett, hogy egy-két nappal a mézárulás befejezése után egy különítménnyel a kivégzések helyszínére küldték, ahol felügyelniük kellett a gödrök betemetését. A betemetést civilek végezték, akik a tetemekeket klórmésszel öntötték le.¹²⁷ A Proszkurovba teherautón visszainduló rendőrök már csak a betemetett gödröket láthatták.¹²⁸

Ismerünk olyan visszaemlékezést, amely szerint még napokig mozgott a föld a kivégzettek felett. A munkaszolgálatos Salzer Izidórnak egy német katona azt mondta: „nem túlzás, hogy a betemetett gödrök az elföldelés után még hullámozottak”.¹²⁹ S. Lea pedig munkaszolgálatos nagybátyjától hallotta, hogy Kamenyec-Podolszkijban az élve eltemetett emberek felett „három napig hullámozott a föld”.¹³⁰ A borzalmas jelenségre két szörnyű magyarázat is van: az egyik, hogy a testekből felszabaduló gázok mozgatták a földet, a másik, hogy sok súlyos sérült megpróbált kimászni a tömegsírba, de a rájuk nehezedő testek súlya miatt ez nem sikerülhetett.

Magyar katonai egységek részvétele

A magyar és a nemzetközi szakirodalomban is elterjedt, hogy egy magyar, főleg magyarországi németekből álló utászalakulat is részt vett a zsidók összetételében, **131** sőt egy helyen azt is lehet olvasni, hogy a kivégzésükben is. **132** 1973-ban Randolph Braham angol nyelvű tanulmányában, közvetve Salzer Izidór vallomására hivatkozva, már a kettőt ötvözve írta le a történetet. Szerinte a zsidókat „*egy magyar utász-szakasz vette körül*”. **133** A *népirtás politikája* című művében azonban már óvatosabban írt Braham. Itt már csak „*állítólag*” fogta körül egy magyar utászalakulat a zsidókat. Pár sorral lejjebb azonban – hivatkozás nélkül – azt olvashatjuk, hogy „*egyres jelentések úgy szólnak, hogy Kamenyec-Podolszkijban egy magyar utászalakulat, zömmel sváb származásúak, részt vett a mészárlásban*”. **134**

A 320. rendőrszázlój egyik-másik tagjának a vallomásaiban az olvasható, hogy a biztosítási feladatok ellátásában magyar katonák is részt vettek; néha milicistáknak is nevezve őket, nyilvánvalóan összekeverve az ukrán milicistákkal és rendőrökkel, akik valóban nagy számban vettek részt a biztosítási feladatokban. **135** Ugyanezen vallomásokban azonban még csak utalás szintjén sem állítja senki, hogy magyar katonák is részt vettek volna a kivégzésekben. Két vallomásban viszont kifejezetten tagadták magyar katonák részvételét a tömeggyilkosság bármelyik szakaszában. A városparancsnok azt állította, hogy a városban állomásozó két magyar zászlóalj nem vett részt semmilyen módon a mészárlásban. **136** Egy másik vallomásban azonban még ennél is többet állított a zászlóalj egyik tagja. A kivégzések második napján a tett színhelyén járt, ahol épp nyugalom honolt. Az őrt álló rendőröktől azt hallotta, hogy körbe be kellett zárni a területet, mert attól tartottak, hogy a közelben állomásozó magyar egységek, tudomást szerezve a kivégzésekről, közbeavatkoznának. **137** A magyar csapatok viselkedésével kapcsolatos megjegyzés teljesen egybevág a magyar hadseregnek a zsidókkal szemben 1941 nyarán tanúsított magatartásáról szóló egyéb híradásokkal, melyek szerint a magyar honvédség nem tűrte a zsidókkal szembeni atrocitásokat, akár polgári személyek, akár valamilyen német egység részéről indultak azok ki. **138** Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar honvédségnek ne lett volna első kézből származó információja a városban történekről. A 16. kerékpáros zászlóalj ugyanis augusztus 20-tól Kamenyec-Podolszkijban tartózkodott, a Kárpát-csoport parancsnoksága pedig augusztus 25-én Proszkurovba települt át. **139**

A rendőrszázlój orvosának gépkocsivezetője szerint azonban magyar tisztek is jelen voltak az egyik nap a kivégzőgödörnél. Két magasabb rangú SS-tiszt bizonygatta nekik, hogy mennyire humánusan hajtották végre a zsidók kivégzését. **140** Hermann Krüger vallomásából tudunk továbbá arról is, hogy a gyilkosságok második napján a kivégzőosztag tagjai tiszteletére tartott vacsorán magyar tisztek is jelen voltak. **141** Számukra, csapategységükre, személyükre vonatkozóan azonban itt sem derült fény.

A feltárt információrészletek ugyan nem támasztják alá, hogy magyar egységek részt vettek a Jeckeln által szervezett/levezényelt 1941-es kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságban, de annál hangsúlyosabban vetik fel a magyar katonai vezetés felelősségét annak tétlen eltűrésében. Nem tudjuk, hogy tájékoztatták-e a politikai vezetést a szemük előtt napokon keresztül zajló, a Magyarországról származó zsidókat is elpusztító tömeggyilkosságról. És bár a deportálásokat augusztus elején ideiglenesen felfüggesztette Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, de olyan további, jól dokumentált intézkedéssorozatról van tudomásunk, amelyekkel a magyar állam igyekezett megakadályozni a deportáltak visszatérését Magyarországra, sőt – ha jóval kisebb arányban is – 1941-ben még ezután is folytatta a deportálásokat. **142**

Utószó

A rendőrszázlój tagjai Kamenyec-Podolszkij után további tömeggyilkosságokban is részt vettek. Néhol kivégzőegység tagjai voltak, máshol a gettó kiürítésében segítettek, vagy az áldozatokat terelték a puskacsövek elé. A zászlóalj közel egy év alatt körülbelül

40.000 ember legyilkolásában vett részt segítőként vagy végrehajtóként. Tagjainak többsége a háború után a nyugatnémet rendőrség megbecsült tagja lett. Az ügyészségi kihallgatások során alig néhányan mutattak megbánást, vagy tettek feltárási vallomást, legtöbbször felső parancsra vagy közvetlen életveszélyre hivatkoztak.

A 320. rendőrzászlóalj részvétele zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságokban ¹⁴³		
Időpont	Helyszín	Áldozatok száma
1941. augusztus 28–31.	Kamenyec-Podolszkij	23 600 fő
1941. augusztus 31.	Minwkwowyz (45 km-re északkeletre Kamenyec-Podolszkijtól)	2200 fő
1941. november 6–8.	Sosenka (3 km-re Rovnótól)	15 000 fő
1941. november	Egy falu 2 km-re Kostopoltól	300–400 fő
1942. február	Erdő egy Luzktól délre található falu mellett	100–200 fő
1942. július vége	Kőbánya Bereza-Kartuskától 7-km-re	1500 fő
1942. augusztus eleje	Erdős rész egy Kobrintól 40 km-re található falu mellett	50 fő
1942 nyara	Pripjaty-mocsarak	150 fő
1942. szeptember–október	Bereza-Kartuska, a gettó likvidálása	kb. 1000 fő

A zászlóalj tagjaival szemben a dortmundi ügyészség indított eljárást 1961-ben. 390 fővel szemben jártak el, közülük 131 személyt sikerült kihallgatni. Csupán hárman ismerték be, hogy meghúzták a ravaszt, a többiek tagadták a gyilkosságokban való közvetlen részvételt. Az eljárást az ügyészség 30 gyanúsított kivételével 1962 februárjában megszüntette. Vádemelésig egyetlen ügy sem jutott el.¹⁴⁴ A Jeckeln ún. törzsszázadába tartozó személyekkel szemben 1959-ben kezdődő nyomozás, ami 13 évig zajlott, de 1972-ben vádemelés nélkül azt is lezárták.¹⁴⁵

A tömeggyilkosság végrehajtói közül egyedül Jeckelnt állították bíróság elé. 1946 februárjában egynapos tárgyalás után felakasztották Rigában, de nem a kamenyec-podolszkiji vérengzésért, hanem a rigai zsidókkal szemben elkövetett bűncselekményei miatt.¹⁴⁶

¹ A tanulmány megírását a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK) támogatta. A tanulmány alapjául szolgáló előadás (*A tömeggyilkosságtól a népirtásig a megszállt szovjet területeken 1941 nyarán*) 2014. október 13-án hangzott el a „Kamenyec-Podolszkijtól Auschwitzig” című nemzetközi kegyeleti és tudományos emlékkonferencián. A konferenciát a Wesley János Lelkészképző Főiskola (Budapest) és a Hickey Center for Interfaith Studies and Dialogue at Nazareth College (Rochester, New York) szervezte. Külön szeretnénk köszönetet mondani a meghívásért Majsai Tamásnak, a téma úttörő kutatójának.

² IMT, 1949/II: 63. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. november 20. A szovjet ügyészi csapat tagjairól lásd Hirsch, 2008.

³ IMT, 1946: I. kötet, 38. Vádirat, 1945. október 18.

⁴ Gellért, 2011; Gellért Á. – Gellért J., 2012; 2012a; 2013.

⁵ A ludwigsburgi levéltári kutatást Gellért Ádám a European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) ösztöndíjasaként folytatta. <http://www.ehri-project.eu/ehri-fellow-adam-gellert>.

⁶ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Csősz László történész kollégánknak, aki beszerezte számunkra a tanulmányban idézett szovjet vizsgálati anyagok és tanúvallomások egy részét a washingtoni Holocaust Museum-ból. Munkánkban felhasználtuk a Jad Vashem oldalán, angol fordításban megjelent korabeli tanúvallomás-részleteket is. Jad Vashem, 2015.

⁷ Braham, 1997/I: 204.

⁸ Braham, 1973: 141.

⁹ Majsai, 1986: 71.; Ormos, 2000/II: 764.; Karsai, 2002; Szakály, 2007; Tóth, 2008: 16.; Csősz, 131.

¹⁰ Karsai, 2001: 232, 315.; Karsai, 2009.

¹¹ Mallmann–Angrick–Matthäus–Cüppers, 2011: 9–19.

¹² RSHA 80. számú összefoglaló jelentése. 1941. szeptember 11.

¹³ Frojimovics, 2007: 129.

-
- ¹⁴ Frojimovics, 2013: 243.
- ¹⁵ Kovács, 2014: 105–106.
- ¹⁶ Mallmann, 2001.; Arico, 2009.
- ¹⁷ Eisen–Stark, 2013: 213–214.
- ¹⁸ Schweitzer, 2014: 50.
- ¹⁹ Verbrechen der Wehrmacht, 2002: 129.
- ²⁰ Hoppe–Glass, 2011: 221. A dokumentum levéltári őrzési helye: RGVA, 1273k/3/667. 49. Másolat megtalálható: USHMM, RG-11.001, 92. tekercs.
- ²¹ Pohl, 1997: 49–50. A német katonai közigazgatás zsidókkal szemben hozott intézkedéseiről lásd Arnold, 2005: 492–502.
- ²² Mallmann, 2001: 243.
- ²³ Gerlach, 2010: 150.
- ²⁴ IMT, 1946/III: 210–213., PS-197. számú dokumentum.
- ²⁵ Bennett, 2011; Smelser–Syng, 2000: 267–275.
- ²⁶ Birn, 1986.
- ²⁷ Böhler–Mallmann–Matthäus, 2008.
- ²⁸ Browning, 2004: 216–217.; Headland, 1992. Az Einsatzgruppe-egységek felállítását és tevékenységét bemutató alapmű még mindig: Krausnick, 1981.
- ²⁹ Az SS-egységek és a hadsereg közötti együttműködésről lásd bővebben Hasenclever, 2010: 167–181.; Heydrich és az Einsatzgruppe-csoportok létrehozásáról lásd bővebben Gerwarth, 2011: 185–190.
- ³⁰ Hilberg, 1985/I: 284, 286–287.; Longerich, 2010: 182–185.
- ³¹ A Dél Hadseregcsoport területén a zsidókkal szemben elkövetett bűncselekményekről lásd bővebben Hürter, 2007: 567–595.
- ³² Browning, 2004: 225.
- ³³ IMT, 1949: 38. kötet, 88. és 92. Feljegyzés a Hitler főhadiszállásán történt megbeszélésről, 1941. július 16. 221-L. sz. dokumentum.
- ³⁴ Büchler, 1986: 13.
- ³⁵ Mallmann, 1997.
- ³⁶ Longerich, 2010: 186.; Browning, 2004: 229–232.
- ³⁷ Büchler, 1986; Browning, 2004: 233.; Cüppers, 2005.
- ³⁸ Birn, 1986; Longerich, 2010: 184–185.
- ³⁹ BArch BA 162/1566, 2498–2500. Összefoglaló ügyészi jelentés a HSSPF-dél csoport tagjai elleni büntetőeljárásokról. Kiel, 1971. július 28. A közvetlen irányításra csak az Einsatzgruppe C esetében került sor Jeckeln részéről. Hasenclever, 2010: 165.
- ⁴⁰ BArch BA 162/1566., 2457., 2464–2465. Összefoglaló ügyészi jelentés a HSSPF-dél csoport tagjai elleni büntetőeljárásokról. Kiel, 1971. július 28.
- ⁴¹ Hilberg, 1985/I: 298.
- ⁴² Longerich, 2010: 186.
- ⁴³ BArch B 162/2930, 169–170. Ügyészi feljegyzés. Dortmund, 45 Js 7/61. 1962. február 28.
- ⁴⁴ Blatman, 1966: 16–17.
- ⁴⁵ Yivo, 2015.
- ⁴⁶ Kruglov–Krimmer: 2012, 1374–1375.; Blatman, 1966: 46.
- ⁴⁷ Yivo, 2015.
- ⁴⁸ GARF 7021-64-799, 189–190. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. július 11.
- ⁴⁹ HL II. 1693, Magyar királyi V. gépkocsizó tarack osztály hadinaplója, 1941. augusztus 18.
- ⁵⁰ Uo. 1941. augusztus 19.
- ⁵¹ Eikel–Sivaieva, 2014: 421.
- ⁵² GARF 7021-64-799. Katarina Gincuk kézzel írt vallomása.
- ⁵³ BArch B 162/1564, 129. Willi Günther, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. augusztus 11.
- ⁵⁴ Uo. 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁵⁵ GARF 7021-64-799., 206. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május. Jozif Ivanovics Lisinszkij tanúvallomása.
- ⁵⁶ GARF 7021-64-799. Katarina Ginchuk kézzel írt vallomása.
- ⁵⁷ BArch B 162/1564, 37. Jakob Uhl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 16. A rendőrök másik része a kaszárnyában kapott helyet. BArch B162/1564, 103. Erich Bandow, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. szeptember 6.
- ⁵⁸ BArch B 162/1564, 19. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 27. Hasonlóképp nyilatkozott a város katonai parancsnoka is. BArch B 162/1564, 173. Josef Meiler, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. szeptember 25.

-
- ⁵⁹ YVA M.49.E/6848, N.H. kézzel írt tanúvallomása.
- ⁶⁰ BArch B 162/1564., 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁶¹ GARF 7021-64-799, 76. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 17. Szputanij Szergej Terentevics vallomása.
- ⁶² Uo. 191–193. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 15. Ivan Csajkovszkij vallomása.
- ⁶³ Uo. 200–201. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 16. Moszkal Klara Antonovna tanúvallomása.
- ⁶⁴ Uo. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 17. Szputanij Szergej Terentevics tanúvallomása.
- ⁶⁵ Uo. 150. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 19. Nikolai Tyupenko tanúvallomása.
- ⁶⁶ BArch B 162/1564, 172–173. Josef Meiler, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. szeptember 25.
- ⁶⁷ BArch B 162/2918., 8008-8009. Helmut Lincke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1962. június 22. Érdemes megemlíteni, hogy Lincke korábbi vallomásában még csak azt sem akarta beismerni, hogy egyáltalán tudott a vérengzésről. BArch B 162/ 2891, 2436. Helmut Lincke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. június 9.
- ⁶⁸ BArch B 162/1564, 28. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 21. Feltételezhető, hogy a Schutzpolizei akkori őrnagya, Balke mint a rendőri bevetésért felelős törzstiszt közvetítette a parancsot. BArch B 162/1565, 258. Ügyészi jelentés. Ludwigsburg, 1965. március 5.
- ⁶⁹ BArch B 162/1564, 22-23. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 30.
- ⁷⁰ BArch B 162/1564, 32. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁷¹ BArch B 162/1564, 23-24. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 30.
- ⁷² BArch B 162/2882, 1051-1052. Herbert Hofmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. január 15.
- ⁷³ BArch B 162/2907, 6176. Fritz Fuss, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. április 19. BArch B 162/2907, 6190. Otmar Lendbradl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. április 20. Egy rendőr szerint Scharway mégis tartott egy beszédet, de abban csak arról ejtett szót, hogy kellemetlen feladatokat kell elvégezniük. BArch B 162/2896, 3472. Erich Ehmer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 10.
- ⁷⁴ BArch B 162/1564, 63. Heinrich Kemker, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. július 16. Kemker ezen kijelentésére Hofmann a kihallgatás során azzal válaszolt, hogy mégis hogyan gondolhatott ennyi ember áttelepítésére, amikor a századnak ehhez nem volt elég teherautója. BArch B 162/2882, 1054. Herbert Hofmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. január 15.
- ⁷⁵ BArch B 162/2884, 1448. Heinrich Wendel, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. február 22.
- ⁷⁶ BArch B 162/2889, 2219R. Hans Bogdan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. május 10. Hasonlóképp számolt be egy ugyanebbe a századba tartozó rendőr is. BArch B 162/1564, 19. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 27.
- ⁷⁷ BArch B 162/1564, 115. Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ⁷⁸ BArch B 162/2916, 7566-7567. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1962. február 12.
- ⁷⁹ BArch B 162/1564, 34. Karl Wolf, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 24.
- ⁸⁰ BArch B 162/1564, 89. Johannes Wichard, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 11.
- ⁸¹ BArch B 162/1564, 33-34. Karl Wolf, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 24.
- ⁸² BArch B 162/1564, 41. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.; BArch B 162/1564, 52. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ⁸³ BArch B 162/1564, 130. Willi Günther, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. augusztus 11.
- ⁸⁴ BArch B 162/1564, 41. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.
- ⁸⁵ BArch B 162/1564, 118. Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ⁸⁶ BArch B 162/1564, 142-143. Willibald Polterauer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1962. október 17.
- ⁸⁷ Tennenblatt Bina Jankelevnával készítette interjú leírata, 1997. július 11. (Graniľovka falu). A kézirat a szerzők birtokában.
- ⁸⁸ BArch B 162/2905, 4857-4859. Alexander Uhl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 21.
- ⁸⁹ BArch B 162/1564, 66. Bruno Jeschke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 14.
- ⁹⁰ BArch B 162/1564, 122. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ⁹¹ BArch B 162/2902, 4452. Karl Breuer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 11.
- ⁹² BArch B 162/2877, 167. Gustav Plett, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. május 5.
- ⁹³ BArch B 162/1564, 53. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11. Lásd még ezzel kapcsolatban: BArch B 162/1564, Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ⁹⁴ BArch B 162/1564, 50. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv 1959. október 22.
- ⁹⁵ BArch B 162/1564, 42. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.
- ⁹⁶ BArch B 162/1564, 124. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ⁹⁷ BArch B 162/1564, 6. Johann Uthmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. március 10.
- ⁹⁸ BArch B 162/1564, 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ⁹⁹ BArch B 162/1564, 50. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. október 22.
- ¹⁰⁰ BArch B 162/1564, 113. Peter Hansing, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 22.

- ¹⁰¹ BArch B 162/1564, 66. Bruno Jeschke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 14.
- ¹⁰² BArch B 162/1564, 71. Johann Höke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 9. Voltak olyanok, akik szerint az áldozatokat egyáltalán nem vetköztették le. BArch B 162/1564, 11. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4. BArch B 162/1564, 35. Karl Wolf, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 24.
- ¹⁰³ BArch B 162/1564, 54. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹⁰⁴ BArch B 162/1564, 32. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.
- ¹⁰⁵ GARF 7021-64-799, 200-201. Rendkívüli Állami Bizottság jelentése, 1944. május 16. Moszkal Klara Antonovna tanúvallomása.
- ¹⁰⁶ BArch B 162/1564, 11. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4.
- ¹⁰⁷ BArch B 162/1564, 41. Ewald Tilly, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 14.
- ¹⁰⁸ BArch B 162/1564, 11. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4.
- ¹⁰⁹ BArch B 162/15604, 53. Karl Raddatz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹¹⁰ BArch B 162/1564, 124. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹¹¹ BArch B 162/1564, 117. Karl Hölter, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 8.
- ¹¹² BArch B 162/1564, 68-74. Johann Höke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. december 9.
- ¹¹³ Hihetetlenül hangozhat, de Höke, aki ennyi részletre emlékezett, képtelen volt megmondani, hogy az általa említett gyilkosságok Kamenyec-Podolszkijban történtek-e. A vallomásában megadott részletek alapján azonban egyértelműen kiderül, hogy a színhely Kamenyec-Podolszkij volt.
- ¹¹⁴ BArch B 162/1564, 124. Herbert Stephan, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 11.
- ¹¹⁵ BArch B 162/1563, 402. Hermann Krüger, kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ¹¹⁶ BArch B 162/1563, 404-405. Hermann Krüger, kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ¹¹⁷ BArch B 162/1564, 110. Wilhelm Greunke, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. november 14.
- ¹¹⁸ BArch B 162/1564, 51. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. október 22.
- ¹¹⁹ BArch B 162/1564, 63. Heinrich Kemker, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. július 16.
- ¹²⁰ BArch B 162/1564, 13. Wilhelm Wahl, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 4.
- ¹²¹ BArch B 162/1564, 126. Arnold Zuckermann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 3. Ennek az eseménynek külön jelentőséget tulajdonít egy másik szerző is. Ingraio, 2013: 153–154.
- ¹²² Reuth, 2009.
- ¹²³ BArch B 162/1564, 92. Eduard Best, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. május 17.
- ¹²⁴ BArch B 162/ 2922, 8779. Walter Zill, kihallgatási jegyzőkönyv, 1963. március 28.
- ¹²⁵ Eikel–Sivaieva, 2014: 421.
- ¹²⁶ Breitman, 1998: 65. A brit lehallgatóállomások által elfogott német rendőri jelentés. A forrás eredeti lelőhelye: NARA RG 457, Box 1386. German Police Decodes, 2 Sept. 1941, item 2; 6 Sept. 1941, item 2.
- ¹²⁷ BArch B 162/1564, 20. Ludwig Lange, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 27.
- ¹²⁸ BArch B 162/1564, 126. Arnold Zuckermann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. január 3.
- ¹²⁹ Vihar, 1945: 13. Ezt a történetet szöveghűen veszi át Karsai Elek. Karsai E., 1965: 31.
- ¹³⁰ Rosen, 2004: 97.
- ¹³¹ Karsai E., 1965: 31. Az idézet eredetileg: Vihar, 1945: 13.
- ¹³² Geyer, 1961: 81.
- ¹³³ Braham, 1973: 141.
- ¹³⁴ Braham, 1997/I: 204.
- ¹³⁵ BArch B 162/1564, 5. Johann Uthmann, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. március 10.; uo. 31. Hans Wiemer, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. augusztus 19.; uo. 50. Wilhelm Schulz, kihallgatási jegyzőkönyv 1959. október 22.
- ¹³⁶ BArch B 162/1564, 174. Josef Meiler, kihallgatási jegyzőkönyv, 1959. szeptember 25.
- ¹³⁷ BArch B 162/1564, 92. Eduard Best, kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. május 17.
- ¹³⁸ Hilberg, 1985: 304.
- ¹³⁹ HL II. 1458, 2. doboz. A Kárpát-csoport a megszálló szolgálatában (1941. július 10. – október 30.), 15–16.
- ¹⁴⁰ BArch B 162/2906, 5031. Paul Mattick, kihallgatási jegyzőkönyv, 1961. március 10.
- ¹⁴¹ BArch B 162/1563, 406. Hermann Krüger, kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ¹⁴² Frojimovics, 2011; Gellért, 2013.
- ¹⁴³ Klemp, 2011: 297-299.; Curilla, 2006: 618–622.; B 162/2930, 169–190. Ügyészi feljegyzés. Dortmund, 45 Js 7/61. 1962. február 28.
- ¹⁴⁴ Klemp, 2011: 300. A nyomozást megszüntető határozatban az állt, hogy a gyilkosságokat a 320-as rendőrszázlój tagjai és az Einsatzgruppe C mintegy 30 fős különítménye hajtotta végre magyar katonák és az ukrán milícia támogatásával. BArch B 162/2930, 171. Ügyészségi megszüntető határozat. Der leitende Oberstaatsanwalt bei dem Landgericht Dortmund, 45 Js 7/61. 1962. február 28. A 320-as zászlóalj, mint elkövető szerepét kizárta a Jeckeln törzsszázadával kapcsolatos későbbi nyomozás. BArch B 162/1566, 2481. Ügyészségi megszüntető határozat. Kiel, 1971. július 28.

¹⁴⁵ BArch B 162/1566, 2450-2519. Ügyészségi megszüntető határozat. Kiel, 1971. július 28.

¹⁴⁶ Bennett, 2011.

Levéltári források

Bundesarchive, Ludwigsburg (BArch)

AR-Z 48/58. Wiemer és társai, 2875–2935. kötet

AR-Z 13/60. Stab Jeckeln, 1563–1566. kötet

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

II. 1458. Magyar Királyi Gyorshadtest és Kárpát-csoport iratai

II. 1693. Magyar királyi V. gépkocsizó tarack osztály hadinaplója

Orosz Föderáció Állami Levéltára (GARF)

7021-64-799. A Rendkívüli Állami Bizottság jelentései (másolatban USHMM, RG-22.002M, 1–2. tekercek)

Nyomtatásban megjelent források

IMT, 1946

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.
(Red Series)

IMT, 1949

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.
(Blue Series)

Hivatkozott irodalom

Arnold, 2005

Klaus Jochen Arnold: *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im Unternehmen Barbarossa.* Duncker & Humblot.

Bennett, 2011

G. H. Bennett: Exploring the World of the Second- and Third-Tier Men in the Holocaust: The Interrogation of Friedrich Jeckeln, Engineer and Executioner. *Liverpool Law Review*, 32. 1–18.

Birn, 1986

Ruth Bettina Birn: *Die Höheren SS- und Polizeiführer – Himmlers Vertreter im Reich und in den Besetzten Gebieten.* Düsseldorf.

Blatmann, 1966

Leon S. Blatmann: *Kamenetz-Podolsk. A memorial to a city annihilated by the Nazis in 1941.* New York.

Böhler–Mallmann–Matthäus, 2008

Böhler, Jochen – Mallmann, Klaus-Michael – Jörgen Matthäus: *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation.* Forschungsstelle Ludwigsburg.

Braham, 1973

Randolph L. Braham: The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. *Yad Vashem Studies*, 9. 133–156.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* (2. bővített és átdolgozott kiadás.) I. kötet. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Breitman, 1998

Richard Breitman: *Official Secrets. What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew.* Hill and Wang.

Büchler, 1986

Yehoshua Büchler: Kommandostab Reichsführer-SS – Himmler's personal murder brigades in 1941. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 1. No. 1. 11–25.

Curilla, 2006

Wolfgang Curilla: *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944.* Paderborn.

Cüppers, 2005

Martin Cüppers: *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Csősz, 2014

Csősz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történetében.* MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár.

Eikel–Sivaieva, 2014

Markus Eikel – Valentina Sivaieva: City Mayors, Raion Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–1944: How Local Administrators Co-operated with the German Occupation Authorities. *Contemporary European History*, Vol. 3. 406–428.

Eisen–Stark, 2013

George Eisen – Stark Tamás: The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre. A Prologue to the Hungarian Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 2. 207–241.

-
- Frojimovics, 2013
Frojimovics Kinga: Állampolgárság-revízió. Deportálás 1941–1942-ben. In Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmustól napjainkig*. Budapest, Aposztróf Kiadó.
- Frojimovics, 2007
Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. The International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem.
- Gellért, 2012a
Gellért Ádám – Gellért János: Náci tömegmészárlás magyar segítségével. *Interpress Magazin*, 11. sz. 39–43.
- Gerlach, 2010
Christian Gerlach: Militärische „Versorgungszwänge”, Besatzungspolitik und Massenverbrechen: Die Rolle des Generalquartiermeisters des Heeres und seiner Dienststellen im Krieg gegen die Sowjetunion. In Frei, Norbert et al.: *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. De Gruyter Saur. 175–208.
- Gerwarth, 2011
Robert Gerwarth: *Hitler’s Hangman. The Life Of Heydrich*. Yale University Press.
- Hasenclever, 2010
Jörn Hasenclever: *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943*. Ferdinand Schöningh.
- Headland, 1992
Ronald Headland: *Messages of Murder. A Study of the Reports Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943*. Fairleigh Dickinson University Press.
- Hilberg, 1985
Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Holmes & Meier.
- Hirsch, 2008
Francine Hirsch: The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar. *The American Historical Review*, No. 3. 701–730.
- Hoppe–Glass, 2011
Bert Hoppe – Hildrun Glass: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden 1933–1945. Sowjetunion mit annektierten Gebieten I. Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Transnistrien*. Oldenbourg Verlag.

-
- Hürter, 2007
Johannes Hürter: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941–42*. Oldenbourg Verlag.
- Ingrao, 2013
Christian Ingrao: *Believe and Destroy. Intellectuals in the SS War Machine*. Polity Press.
- Karsai E., 1965
Karsai Elek: *A budai vártól a gyepűig, 1941–1945*. Táncsics, Budapest.
- Karsai L., 2001
Karsai László: *Holokausz*. Pannonica Kiadó.
- Karsai L., 2002
Karsai László: Kamenyec-Podolszkijről tárgyszerűen. *Élet és Irodalom*, XLVI. évfolyam, 6. sz. február 8.
- Karsai L., 2009
Karsai László: 1941. augusztus 27–28. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam, 37. sz. szeptember 11.
- Kovács, 2014
Kovács Tamás: Az első deportálás(ok) Magyarországról. In *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. Szerkesztette: Krausz Tamás és Barta Tamás. *Russica Pannonicana*, 91–113.
- Klemp, 2011
Stefan Klemp: *Nicht ermittelt. Polizeibattalione und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch*. 2. átdolgozott és kibővített kiadás. Klartext.
- Krausnick, 1981
Helmut Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges, 1938–1942*. Deutsche Verlags-Anstalt.
- Kruglov–Krimmer, 2012
Alexander Kruglov – Ksenia Krimmer: Kamenets-Podolskii. In Dean, Martin (ed.): *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1944. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Indiana University Press.
- Kruglov, 2006
Alexander Kruglov: „Schießt ihn Tot”: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. („Lőjétek agyon”: A Jeckeln-csapat és alárendeltjeinek szerepe az ukrán zsidók kiirtásában 1941 nyarán és őszén). *Tkuma*, Ukrán Holokausz Tanulmányok Intézete, 3. sz. 26–65.
- Mallmann, 2001

Klaus-Michael Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: Der Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, Vol. 10. 239–264.

Mallmann, 1997

Klaus-Michael Mallmann: Vom Fußvolk der „Endlösung“. Ordnungspolizei, Ostkrieg and Judenmord. *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 26, 355–391.

Mallmann–Angrick–Matthäus–Cüppers, 2011

Klaus-Michael Mallmann – Andrej Angrick – Jürgen Matthäus – Martin Cüppers (Hrsg.): *Die Ereignismeldungen UdSSR 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. Band I. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Longerich, 2010

Peter Longerich: *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford University Press.

Ormos, 2000

Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. köt. Budapest, PolgART.

Pohl, 1997

Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*. R. Oldenburg Verlag.

Reuth, 2009

Ralf Georg Reuth: *Hitlers Judenhass: Klischee und Wirklichkeit*. Piper Verlag.

Rosen, 2004

Ilana Rosen: *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: an Anthology of Life Histories*. University Press of America.

Schweitzer, 2014

Schweitzer András: Kőrösmező: The First Deportation of the Hungarian Holocaust, 1941. *The Hungarian Quarterly*, Vol. LIV. No. 209. Holocaust Special Issue, 43–53.

Smelser–Syring, 2000

Friedrich Jeckeln: Spezialist für die Endlösung im Osten. In Ronald Smelser – Enrico Syring: *Die SS. Elite unter dem Totenkopf, 30 Lebensläufe*. Paderborn.

Szakály, 2007

Szakály Sándor: Szép írás, némi „szeplővel“. *Élet és Irodalom*, LI. évfolyam, 37. sz. szeptember 14.

Verbrechen der Wehrmacht, 2002

Hamburger Institut für Sozialgeschichte: *Verbrechen der Wehrmacht, Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*. Hamburg, HIS Verlagsgesellschaft.

Vihar, 1945

Vihar Béla: *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből 1941–1945*. Budapest, Hechaluc.

Interneten elérhető anyagok, tanulmányok

Arico, 2009

Massimo Arico: „Seht euch diesen Mann an”. Kamenec-Podolsk, 27–29 August 1941. <http://www.scribd.com/doc/18282882/Seht-euch-diesen-Mann-an-Kamenec-Podolski-2729-August-1941> (utolsó letöltés: 2016. január 10.)

Frojimovics, 2011

Frojimovics Kinga: Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után. http://kamenyec1941.pe.hu/sites/default/files/frojimovics_mt.pdf

Gellért J., 2011

Gellért János: A nemzetiszocialista megsemmisítő gépezet működése Kamenyec-Podolszkijban. http://kamenyec1941.pe.hu/sites/default/files/gellert_janos_mt.pdf (utolsó letöltés: 2016. január 10.)

Gellért Á. – Gellért J., 2012

Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi körösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. *Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert

Gellért Á. – Gellért J., 2013

Gellért Ádám – Gellért János: Menekülés népirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő*, 3. sz. http://www.betekinto.hu/2013_3_gellert_gellert

Jad Vashem, 2015

Jad Vashem: The Untold Stories. The Murder Sites of the Jews in the Occupied Territories of the former USSR. <http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/index.asp?cid=278> (utolsó letöltés: 2016. január 10.).

Majsai, 1986

Majsai Tamás: A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben. Ráday Gyűjtemény évkönyve, I–V. http://korosmezokam.atw.hu/files/MT_A_korosmezei_zsdep_1941_mt.PDF (utolsó letöltés: 2016. január 10.).

Tóth, 2008

Tóth Gábor: „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó”. *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány.
<http://mek.oszk.hu/12500/12547/12547.pdf> (utolsó letöltés: 2016. január 10.)

Yivo, 2015

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Online kiadás.
<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kamianets-Podilskyi> (utolsó letöltés: 2016. január 10.).